

ПОРІВНЯННЯ В МОВОТВОРЧОСТІ ІВАНА БАГРЯНОГО

Людмила Прокопчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (Україна)

Анотація. У статті проаналізовано структуру й функціонально-семантичне навантаження порівняльних конструкцій, уживаних у романі І. Багряного «Людина біжить над прірвою». З'ясовано шляхи оновлення загальнонародних порівнянь: лексико-семантичне наповнення компонентів порівняльної конструкції, а також незвична їхня сполучуваність.

Ключові слова: порівняльна конструкція, компонент порівняльної конструкції, індивідуально-авторські порівняння, асоціативний зв'язок.

Художня проза І. Багряного посідає чільне місце в історії української літератури і літературної мови ХХ століття, проте «говорити про достатню міру осягнення або хоча б спопуляризованості його мистецької спадщини не доводиться»¹. Тривалий час твори письменника-емігранта були штучно вилучені з вітчизняного літературно-мистецького простору, і лише в 90-ті роки ХХ століття українські читачі одержали змогу ознайомитися з творчим доробком І. Багряного і визначити його місце в загальнолітературному процесі ХХ століття.

Наприкінці 90-х років, крім розвідок українських літературознавців, з'являється низка лінгвостилістичних праць, присвячених розглядові мовної особистості письменника. Загальну характеристику мови художньої прози митця в контексті історії української літературної мови дає В.М. Русанівський, відзначаючи, що в мовотворчості письменника відбито фольклорні, розмовні, книжні джерела української літературної мови². Н.М. Сологуб розкриває значення біблійних образів у реалізації ідеї роману «Сад Гетсиманський», простежує роль художньо-словесних символів у текстах романів «Сад Гетсиманський», «Тигролови»³. Дослідження О.Г. Чумак ґрунтується на аналізові алегоричної символіки як засобу протиставлення двох світів. Авторка виокремлює художньо-семіотичну парадигму в мово-

¹ І. Багрянний, *Вибрані твори*, Київ 2006, с. 6. Надалі реченнєві ілюстрації подаватимемо за цим джерелом, указуючи у квадратних дужках лише сторінку.

² В. Русанівський, *Історія української літературної мови*: підручник, Київ 2001, с. 339.

³ Н. Сологуб, *Біблійні образи в художній творчості І. Багряного*, в: *Мовознавство*, Київ 1993, № 1, с. 43–47; Надія Сологуб, *Естетична значимість синтаксичної організації художнього тексту (на матеріалі прози І. Багряного)*, в: *Проблемні питання синтаксису*: зб. статей, Чернівці 1997, с. 164–167.

творчості І.Багряного⁴. Об'єктом нашого аналізу слугує роман «Людина біжить над прірвою», надрукований уже після смерті автора. Саме цей твір, за переконанням В.Гришка, «є чи не найяскравішим зразком художнього втілення типово «багрянівськими» засобами типово «багрянівської» теми-ідеї – перемоги людини на іспиті людського в ній у межовій для неї ситуації»⁵. В арсеналі мовно-виражальних засобів реалізації авторського задуму вагомими є порівняльні конструкції – різноманітні за структурою і функціонально-семантичним навантаженням.

В аналізованому романі переважають сполучникові порівняння, приєднані сполучниками **як, мов, немов, ніби, немовбито**: *Очі її – фари – було замазано чорним і залишено тільки дві щілини, як у kota, ті щілини дивилися вниз, освітлюючи невеликий клапоть землі* [с. 121]; *Так Максим борсався посеред спалахів ракет із трьох боків, мов у зачарованому колі ...* [с. 289]; *В хаті стало ясно, ніби в свято* [с. 114]; *Голова й серце йому загуділи, як від важкого вдару дзвін, – то завирувала дика кров, немовби шаліючи, не підкоряючись ні волі, ні розумові* [с. 128].

Такі порівняльні конструкції мають зазвичай трикомпонентну структуру: суб'єкт (предмет) порівняння – об'єкт (образ) порівняння – основа порівняння⁶. За формою вираження об'єктної частини виокремлюємо кілька типів порівнянь:

– об'єкт, виражений одиничним іменником або іншим субстантивованим словом: *Пісня забурхала, як повінь, розтворюючи геть усе – всякий смуток і жаль* [с. 67];

– об'єкт-іменник, означуваний прикметником: *Ось офіцер, довготелесий і горбоносий, як біблійний пророк, сидить на ослику, черкаючи ногами землю* [с. 70]; *Сам пригнічений, заглиблений у себе і водночас напружений, як натягнута струна, він, доктор філософії й професор діамату, глушив горілку чи горілкою глушив власну душу і власну голову* [с. 61];

– об'єкт-іменник з кількома залежними словами: *В устах Соломона щойно сказана фраза про «Божу кару» звучала страшно, як брудне, дивовижне блюзнірство, вдаряючи сопухом цинізму і фальші в ніс* [с. 73]; *Солдатик мовчав, як зацькований, переляканий звірок, конвульсійно вчепившись у рушницю* [с. 185];

– об'єкт-іменник у непряму відмінку з залежними словами чи без них: *Та під повіками було сухо й гаряче, як під розпеченими заслінками* [с. 284]; *Автоматники враз заклацали й усі стали на струнко, як на*

⁴ О.Г. Чумак, *Художньо-семіотична парадигма у мовотворчості І. Багряного*, в: *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету*, вип. 4, Київ 2001, с. 221–226.

⁵ Іван Багрянний, *Вибрані твори*, Київ 2006, с. 593

⁶ Людмила Прокопчук, *Порівняння в структурі простого речення (семантико-функціональний аспект)*, Вінниця 2005, с. 33.

параді, тримаючи автомати «на руку» [с. 117]; *Цього разу він їй* [чорноті ночі] *зрадів, як визволенню* [с. 322];

– об'єкт – підрядна частина складного речення з відсутнім або наявним дієслівним присудком: *І заховався* [Соломон], *як равлик у мушлю, остаточно задивившись у себе самого нервом* [с. 96]; *Він* [Максим] *стояв посеред кімнати в домі, що ось-ось міг розсипатися на скалки, стояв, як моряк на чердаку розгойданого корабля, розставивши ноги, і тупо дивився у вікно на веранду* [с. 102]; *Ця маса, цей людський потік підхопив і Максима, як каламутна вода підхоплює лист* [с. 277].

Серед безсполучникових порівняльних конструкцій, зафіксованих у досліджуваному романі, виокремлюємо структури, об'єктна частина яких виражена порівняльно-уподібнювальним прислівником, напр.: *Максим ішов у тумані по-вовчому* [с. 294]; *Іти ж по-сибірському, як ходив колись у тайзі, він тут і в такому стані не зможе* [с. 320].

Лексико-семантична основа порівнянь, як і лексична система мови художнього тексту загалом, відтворює логіко-понятійні універсалії художнього мислення автора. Ці універсалії в конкретних вербальних реалізаціях формують мовну картину світу письменника. «У виборі об'єктів порівняння, – слушно зауважує Л.В. Голоюх, – виражається спосіб мислення письменника, його художнє чуття, вміння з безлічі вражень та асоціацій виділити найбільш вагоме, істотне»⁷. У досліджуваному романі значну увагу приділено зображенню внутрішнього світу людини. Для Івана Багряного – людини й художника – це головне: переконати читача, упевнити його в тому, що за будь-яких обставин особистість може і повинна бути Людиною⁸.

У системі образних засобів роману порівняння належать до ключових, багато в чому визначаючи ідіостиль письменника. Найчисленнішу групу становлять порівняльні конструкції, які увиразнюють психологічний портрет персонажів. Вони виступають концентрованим, лаконічним носієм різної інформації, вказуючи як на зовнішні ознаки, так і на внутрішній стан людини. Показовим є те, що письменник мало уваги приділяє характеристиці зовнішності своїх героїв, натомість акцентує на їхніх емоційних переживаннях, поведінці.

Художнє моделювання внутрішнього простору людини реалізується здебільшого за допомогою традиційних словесних образів. Розмиваючи межі між авторським мовленням і мовленням персонажів, таке слововживання виражає близькість їхніх світоглядних і естетичних позицій, художнє ж мислення здійснюється в категоріях, властивих народній філософії життя. На загальномовній усталеній семантиці побудовані зазвичай порівняння, які передають особливості поведінки людини в певній ситуації:

⁷ Л. Голоюх, *Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, Київ 1996, с. 16.

⁸ І. Багрянний, *Вибрані твори*, Київ 2006, с. 642.

А «мушкетери» дивились на великого начальника, **мов вірні пси**, чекаючи, чим скінчиться його тарабанення пальцями по шахівниці [с. 131]; Він тягнувся за старшиною, **як нитка за голкою** [с. 159]; Голодні мешканці халуп, розсипавшись ген по левадах і городах, щоб там ховатися від смерті в снігу, **немов куріпки**, схоплювались від того видовища на ноги [с. 105].

Активним компонентом таких порівняльних конструкцій у досліджуваному творі слугує номен **вовк**. Показовим є те, що в кожному випадку зазнають актуалізації різні семи із значеннєвого набору цього номену, пор.: Зупинився Максим, прислухався, **як вовк**, аж у вуха дзвеніло від напруження [с. 287]; Вийшовши на берег, Максим струснувся, **як вовк після купелі**, й озирнувся назад [с. 360]; Максим постояв, **як вовк**, послухав і, відсапнувшись, пішов далі по глибокому снігу [с. 282].

Виразно негативною семантикою позначені порівняльні конструкції, об'єктну частину яких становлять такі назви тварин, як **козел**, **щур**, **верблюд**: Тут Кутузов шарпнувся, стрибнув убік і панічно побіг, подався стрімголов, вистрибом, **як козел** [с. 304]; Вони [люди] порпалися нишком у тих руїнах, **немов щури**, то тут, то там [с. 87]; Він [Соломон] завжди намагався сидіти на Олімпі самотньо, і тепер теж сидів один серед багатьох і понуро тив, **як верблюд**, поки рід плив собі пісенним морем [с. 71].

Як свідчить досліджуваний матеріал, письменник, художньо переосмислюючи народні порівняння, витворює оригінальні авторські тропи на основі народних уявлень. Визначальним способом такої трансформації є введення додаткових компонентів задля увиразнення зображуваного: І ось вони гоїдалися, гнані вітром війни, як **висохле перекотиполе** [с. 277]; ...Максим знову виходив на ганок і дивився, як метушилися на левадах і ген по засніженому болоту люди, **мов збожжевілі чорні комашки**... [с. 107]; ...а тіло несла стихія, в якій він плив, **мов тріска на каламутній бистрині** [с. 250].

Одним із шляхів інтерпретації загальнонародних порівнянь є також структурно-семантична зміна основи при збереженні об'єктної частини: Решта варті мовчала, **як мур** [с. 151]. Заміна дієслова-основи **стоїть** на **мовчить** призвела до зміни семантики всієї порівняльної конструкції. Пор.: Вони підвелися над ним і стали, **як мур** [с. 247].

Значну кількість у досліджуваних текстах становлять індивідуально-авторські порівняння, які характеризуються оригінальністю, самотністю і водночас слугують засобом передачі специфічних ознак стилю письменника: улюблені образи як результат світовідчуття, ступінь їхнього семантичного ускладнення, а отже, рівень інтелекту, мовного чуття, глибини асоціативного мислення тощо.

Оригінальність порівнянь І.Багряного насамперед забезпечується лексико-семантичним наповненням компонентів порівняльних конструкцій, а також незвичайною їхньою сполучуваністю. Наприклад, у романі

натрапляємо на такі індивідуально-авторські порівняння: *Ця піша колона вражала, як анахронізм* [с. 68]; *Останні кілометри Максим іде, як сомнамбула, з останніх сил долаючи вже останні метри* [с. 383].

Окрему групу з-поміж оказіональних (індивідуально-авторських) порівнянь становлять конструкції, побудовані на взаємопроникненні тематичного комплексу *дерево – частина тіла*: *Тоді, як у сні, помітив поблизу дерево, що підіймалося з води й розходилося трьома стовбурами з одного вузла, мовби пальці з одного п'ястука* [с. 334]; *Максим сидить між трьома деревами, як між трьома велетенськими пальцями фантастичної долоні, немовби між трьома пальцями своєї немилосердної фортуни, схилив голову і догоряючи в гарячці* [с. 335]. Оригінальність поданих порівнянь полягає в їхньому лексико-семантичному наповненні та незвичайній сполучуваності компонентів.

Лексичне оновлення внутрішнього світу спирається на оригінальні порівняння, у яких *душа* асоціюється з предметною та абстрактною лексикою: *Вони [ті мільйони сердець і душ] зриваються і летять униз, як жорства, втративши волю й силу до опору, втративши вже останню віру, надію й бажання змагатись ... Мовби пісок пустель...* [с. 98]; *І все те помалу зосереджувалося в одних великих і мерехтливих очах, з яких дивилася чиста, кришталева, безмежно любляча й велика, як всесвіт, душа ...* [с. 380].

Зіставлення *душі з соколом* фіксуємо в порівнянні, яке ґрунтується на актуалізації асоціативного зв'язку *внутрішній світ людини – птах*: *Немічне, розчавлене, агонізуюче тіло вже дубіло в сніговій синяві, а над ним душа звивалась і закружляла, заклекотала, як сокіл* [с. 246]. Нанизування дієслів-присудків та розгортання одного з них порівнянням урізноманітнює ритм фрази. Порівняльна конструкція конкретизує значення дієслова, допомагає глибше розкрити відношення між зібраними в один мікрообраз динамічними ознаками.

Привертає увагу група порівнянь із суб'єктами, що є номінаціями природних явищ, – *ніч, зорі, вітер*. У таких порівняльних конструкціях спостерігаємо конкретизацію названих понять, яка ґрунтується на чуттєвому сприйманні реалій небесного простору. «Олюднення» *ночі, зірок* постає в структурах, утворених на взаємопроникненні лексичних комплексів *природні явища – істота*. Функціонуванню таких персоніфікованих образів сприяють індивідуально-авторські асоціації, пор.: *Вона [ніч] наповзала, як ті видива-чудовиська, потвори з давно забутих найвічних дитячих казок* [с. 320]; *Зорі були якісь аж наче червоні, мовби заплакані* [с. 203]; *... а вгорі над усім мерехтіли, кліпали, як очі, великі зорі, вібруючи в такт хаотичному дикому лементові між ними ...* [с. 210]; *Вітер – це той пестливий і ніжний, що, як усмішка матері, голубив його колись, у дні його дитинства, на цій же таки самій землі* [с. 339].

Нетрадиційний асоціативний зв'язок характерний також для порівняння, що допомагає створити зоровий образ **зори**: *Вони [зорі] виступили на чорному небі, немов буйна роса, немов ще осипаючися над прищерхлою землею* [с. 208]. Носієм оригінальної поетичної семантики є абстрактні іменники – назви релігійних понять: *Голова трохи паморочилася, і йому здається, що він разом із усім собором, разом із зграями страхів пливе десь у безмежній синяві, в неосяжному просторі ... Так, як плывуть хмари ладану повз золоті іконостаси під час служби в цьому соборі. Як плывуть молитви... надії... сподівання... Як пливе віра в чудеса...* [с. 79]. Розлогість порівняльних характеристик створює уповільнений ритм опису, що гармоніює з його панорамністю, багатобарвними, розмаїтими деталями в ньому.

Отже, порівняння в романі І. Багряного «Людина біжить над прірвою» формують, як і інші художні засоби, специфіку ідіостилю автора. Різноманітні за структурою та лексико-семантичним наповненням компонентів такі порівняння розширюють межі художнього опису, увиразнюють авторську оповідь, надаючи їй додаткових семантичних та стилістичних відтінків, засвідчують майстерність автора у відтворенні барв життя і природи.

ЛІТЕРАТУРА

- Багрянний І., 2006. Вибрані твори / Іван Багрянний [упоряд., автор передм. та приміток М. Балаклицький]. – К.: Смолоскип, 687 с.
- Голоюх Л.В., 1996. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Л.В. Голоюх. – К., 20 с.
- Прокопчук Л.В., 2005. Порівняння в структурі простого речення (семантико-функціональний аспект) / Л.В. Прокопчук. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 131 с.
- Русанівський В.М., 2001. Історія української літературної мови : підручник / В.М. Русанівський. – К.: АртЕК, 302 с.
- Сологуб Н.М., 1993. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного / Н.М.Сологуб // Мовознавство, № 1, 43–47.
- Сологуб Н.М., 1997. Естетична значимість синтаксичної організації художнього тексту (на матеріалі прози І. Багряного) / Н.М. Сологуб // Проблемні питання синтаксису: зб. статей. Чернівці, 164–167.
- Чумак О.Г., 2001. Художньо-семіотична парадигма у мовотворчості І. Багряного / О.Г. Чумак // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. – Вип. 4. – К. : Видавничий центр КДЛУ, 221–226.

COMPARATIVE CONSTRUCTIONS IN LINGUAL CREATION
BY IVAN BAGRYANYI

Summary. In the article the author has analysed the structure and functional-semantic loading of the comparative constructions used I. Bagryanyi in the novel „A person runs over a precipice”. The ways of renewing of common to the whole people comparative constructions howe been determined – lexical-semantic comparative of the comparative constructions' components. The unordinary conjunction of there components hes been characterized.

Key words: a comparative constructions, a component comparative constructions, an occasional comparative constructions, associative connection